De stichting van het Maria-altaar in de kapel van Den Dungen

Een bijdrage van Jan Sanders

In de rond 1400 gebouwde kapel van Den Dungen stond oorspronkelijk een altaar, toegewijd aan de H. Drievuldigheid en St. Jacob, later het St. Jacobsaltaar of hoogaltaar genoemd. Halverwege de vijftiende eeuw komt er een nieuw altaar bij: het Maria-altaar. Een notariële akte uit die periode licht ons over deze nieuwe stichting in. Bij de herinventarisatie van de Collectie Akkersdijk op het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch, kwam deze akte na lange tijd weer boven water (1985).[1]

Tekstoverlevering

Op 1 september 1784 schrijft Akkersdijk, secretaris van 's-Hertogenbosch, een tekst over die hij aantrof op de gemeente-secretarie van de stad. Tevoren berustte het stuk in de kerk van Den Dungen. Het origineel was op perkamenten bladen (quarto-formaat) geschreven, die aaneengenaaid waren.

Dit perkamenten katern was geschreven door notaris Jan Amelricsz. van 's-Hertogenbosch op 4 september 1457. De officiaal van Luik[2] had hem dit namelijk op 17 mei 1455 opgedragen, omdat Jans voorganger, notaris Philips van Groningen, overleden was zonder allerlei lopende zaken te kunnen afwikkelen.

Een van die zaken was de fundatie van vijf missen op 4 maart 1452 op het O. L. Vrouwe-altaar in de kapel van Den Dungen. Meester Aalbert Goijart Lonijssen, rector van de kapel, had de officiaal bericht dat alles hierover wel in kannen en kruiken was, dat het wel ingeschreven was in de protocollen van Philips, maar dat er nog geen officiële akte van was geschreven. Jan Amelricsz. zette nu de puntjes op de i.

Omdat de tekst twee keer is afgeschreven komen er enkele onvolkomenheden in voor. Toch is het een zeer belangrijke tekst die ons enig inzicht verschaft in de oudste geschiedenis van de kapel.

Inhoud van de tekst

Enkele Dungenaren hebben het plan opgevat wekelijks missen te laten lezen in de kapel van Den Dungen, omdat de afstand tot hun parochiekerk (de Sint Jan in Den Bosch) zo groot is. Bovendien spelen devote overwegingen een rol, zoals vermeerdering van de goddelijke dienst (een standaard-uitdrukking) in de kapel ter ere van God en van zijn gebenedijde moeder en maagd Maria. Voor niets ging ook toen de zon op, dus moest er geld aan te pas komen om deze missen te laten lezen. In de akte van de notaris zijn daarom een vijftal schenkingsakten opgenomen.

a. 4 februari 1451

Rogier van Griensvelt[3], Jan, Gerong, Geertrui, Katharina, Herzwijn (vertegenwoordigd door haar man Jan Glaviman), Beelke (vertegenwoordigd door haar man Goijaart van der Stappen), Heylke (was dood; vertegenwoordigd door haar zoon Engbert), allen kinderen van wijlen Jan Rutgers schonken ten behoeve van het altaar van de H. Maagd Maria, dat al wel gebouwd was, maar nog niet gewijd, en waaraan nog geen inkomsten verbonden waren, een jaarlijkse cijns van 8 pond, te innen uit goederen in Berlicum op die Sporct. Dit geld moest gebruikt worden voor de fundatie van het altaar en voor een mis, geheten die vroemisse[4], die iedere zondag op dat altaar moest worden opgedragen.

De schenkers verbonden er enkele voorwaarden aan. Het altaar moest tevoren worden gewijd. Bij verzuim moest de rector van het altaar die de mis op had moeten dragen of had moeten laten doen een oude groot betalen, die gebruikt moest worden voor de ornamenten van het altaar. Ze presenteerden Gerard Gerards van Schoonhoven, clericus van Utrecht, aan deken en kapittel van de Sint-Jan en verzochten hem toe te laten.

De akte werd opgemaakt in de Sint-Jan.
Getuigen waren Jan Engberts van den Nyevelaer en Jan Goijaarts van den Dungen.

b. 29 februari 1451[5]
Mechtelt weduwe[31] van wijlen Marcelis Dirk Heynen schonk aan heer Ludolf, kannunik, ten behoeve van het altaar van de H. Maagd een erfcijns van 10 pond, als volgt verdeeld
- 3 pond uit bouwland in Den Dungen tegenover huis van Wouter Plattijnhouwer aan de Griensvense straat,
- 3 pond uit bouw- en weiland op die Sporct in Den Dungen,
- 4 pond uit wei in Den Dungen in die Hoedonck. Voor dat geld moest alle zaterdagen een mis worden opgedragen onder de volgende voorwaarden: bij verzuim moest de rector van dat altaar een oude groot betalen ten behoeve van de fabriek[6] van de kapel; Gerard van Schoonhoven moest rector worden van het altaar. Gerard werd daarom aan deken en kapittel gepresenteerd met het verzoek hem toe te laten.
De akte werd opgemaakt in Den Dungen in het woonhuis van Jan Berniers.
Getuigen waren Willem Hendriksz. Schaer, rector van het St. Barbara-altaar in de St. Jan, de zoon van Engbert van den Nyevelaer en Jan Goijaarts van den Dungen.

c. 21 februari 1452
Elisabet weduwe van Hendrik Emonts schonk aan heer Ludof Bock ten behoeve van het altaar van de H. Maagd een erfcijns van 9 pond, als volgt verdeeld:
- 4 pond moest Emont, zoon van Elisabet en Henrik Emonts, uit al zijn goederen betalen,
- 5 pond moest Engbert, zoon van wijlen Hendrik Engbert Peters, uit al zijn goederen betalen.
Iedere week moest voor dit geld een mis op het Maria-altaar worden opgedragen. De voorwaarden zijn gelijk aan die in akte b. Ook zij presenteerde Gerard met het verzoek om admissie.
De akte is opgemaakt in het woonhuis van Elisabet.
Getuigen waren Huijbert Lodewijk Willems, Gielis Gijsbert Wouters, Gijsbert Gijsbert Wouters, Huijbert Hermans en Jan van den Schoor, allen Dungenaren.

d. 21 februari 1452
Jan Berniers en Hadewich, zijn vrouw, deden een schenking onder de levenden aan heer Ludolf ten behoeve van het hoogaltaar, met als doel de misviering op dat altaar te bevorderen. Ze gaven een jaarlijkse cijns van 10 pond, namelijk
- 4 pond in Groot-Lith,
- 4 pond in Schijndel,
- 1 pond in 's-Hertogenbosch,
- 1 pond in Veghel.
Op voorwaarde dat de geplande fundatie van het Maria-altaar voortgang zou vinden en dat Gerard van Schoonhoven er rector van werd.
De akte werd opgemaakt in het huis van Jan en Hadewich.
Gertuigen waren de onder akte c genoemde personen, heer Ludolf en de rector van het hoogaltaar.

e. 21 februari 1452
Jan Gielis Willems had vroeger in zijn testament beschreven dat na zijn dood wekelijks een mis opgedragen moest worden op het Maria-altaar in Den Dungen. Voor zijn dood zou heer Marcus[8] Stevens, priester, de mis lezen waar hij ook maar wilde.
Jan legateerde hiervoor een erfcijns van 8 pond uit zijn goederen. Op bovengenoemde datum beloofde Gerard, een van Jans broers, dit geld te betalen, namelijk
- 4 pond uit de ene helft van het Bellenbroek in Gestel en
- 4 pond uit de andere helft.

Tegelijkertijd wijzigden de erfgenamen van Jan de testamentaire beschikking over de mis. Met de kapelmeesters Huijbert Lodewijks en Jan Engberts kwamen ze overeen dat de door Jan gestichte mis die door heer Marcus wekelijks opgedragen zou worden op het hoogaltaar door de rector ervan zou worden gelezen, die daarvoor 8 pond zou mogen innen.
Opgemaakt in Den Dungen.
Getuigen waren heer Ludolf en Gerard.

De fundatie zelf ging als volgt in zijn werk. In 1452, op 4 maart, togen vele Dungenaren, waarvan alleen Jan Engberts en Jacob Dirks met name genoemd zijn, naar de kapittelzaal van de Sint Jan, waar ze op het kapittel-uur de vice-deken en het kapittel ontmoetten. Partijen kwamen overeen vijf missen te funderen op het Mariaaltaar voor 43½ pond, deels voorhanden, deels nog aan te wijzen. De rector van de kapel (en van het hoogaltaar) zou 28 pond met als last twee missen krijgen. Dit geld was al aan de kapel en het altaar toegewezen. Voor de vijf missen en het Maria-altaar presenteerden de daar aanwezige naburen van Den Dungen Gerard van Schoonhoven, clericus, zijn koster. Het kapittel betuigde zijn instemming met het voorstel en Gerard aanvaardde de benoeming.

Toelichting
Deelnemende personen
De eerste schenking is afkomstig van **Rogier van Griensven** en de andere kinderen van wijlen Jan Rutgers. Deze laatste is Jan Rutgers die Writer van Griensven, eigenaar van twee huizen in de huidige Paterstraat en van een huis aan het Grinsel. Een van Jans kinderen, Gerong, erfde in het midden van de 15e eeuw Paterstraat 46 [GDD 99][9].
Van Gerong zelf is bovendien nog een belofte van 21 peter bekend aan Gerard van Schoonhoven ten behoeve van het altaar van Maria in de kapel op 9 december 1452.[10] Zijn zus Geertrui kwam in 1436 in het bezit van het huis aan het Grinsel.[11] Haar zus Herzwijn was getrouwd met Jan Glaviman. Jan was kapelmeester in 1452 en 1454.[12]
Ook hij was niet bepaald arm. Hij had bezittingen in de Paterstraat, op de Poeldonk en op de IJvelaar.[13]

De schenkster uit akte b was **Mechteld Herman Klaassen van Lieshout** weduwe van Marcel Dirk Heijnen van der Poorten [GDD 236].

Elisabet weduwe van Hendrik Emonts van Rode woonde vlakbij de kapel (huidige pand Bosscheweg 4-6-8; GDD 102b).[14] In 1427 kreeg Hendrik in de Litsestraat (nr 24) een stuk land ten cijns en bouwde daarop een huis.[15] Voor 1434 huurde hij op de Poeldonksedijk een huis.[16]

Jan [Jan] Berniers uit akte d is ook geen onbekende [GDD 553]. In 1419 wordt hij als kapelmeester genoemd.[17] Of hij van huis uit veel bezittingen had is niet bekend, maar in ieder geval had hij een goede partij getrouwd. Zijn vrouw Hadewich was namelijk een dochter van Hendrik van de Mortel, die een grote hoeve tussen de Paterstraat en het Grinsel bezat. In 1386 erfde Jan Berniers hiervan een flink stuk. Later, in 1429, kocht hij nog een huis verderop in de Paterstraat.[18] Akte b werd in zijn woonhuis opgemaakt.

Jan Gielis Willems uit akte e is een broer van Willem, Gerard en Gielis, zonen van Gielis Willems [GDD531]. Van hen is ook het erf afkomstig waarop de pastorie in de Litsestraat gebouwd werd.

Dan heer **Ludolf Bock**. We weten dat hij kanunnik was, naar we mogen aannemen van de Sint Jan.

Over zijn rol komen we later nog te spreken. Of zijn persoon in enig verband staat met de familie Buck van den Sporct, die vooral in de Hoek gegoed was en waarvan Godschalk banden met de kapel had19 is niet duidelijk. Wel is opvallend dat deze familie bij de eerste vermelding van het Maria-altaar voorkomt.

In akte e treden de kapelmeesters **Jan Goijaarts van Den Dungen** en **Jan Engberts van den IJvelaar** nadrukkelijk op, in akte a en b zijn ze slechts getuigen. Ook in 1446 zijn ze al kapelmeester, Jan Goijaarts al in 1431, Jan Engberts nog in 1442.[20] Jan Engberts bouwde rond 1422 op de IJvelaar een huis, dat hij in 1448 in cijns uitgaf. Hij is dan ook in het bezit van een huis en erf op het Grinsel.[21]

In akte d komt op 21 februari 1452 de rector van het hoogaltaar voor. Jammer genoeg is zijn naam niet bekend. Het kan heer Lucas van Dieperbeke zijn die voor het laatst op 5 juli 1451 vermeld wordt.[22]
De notariële akte die hier behandeld wordt, noemt heer Aalbert Goijart Lonijssen al voor 17 mei 1455 rector. Tussen 1451 en 1455 is Lucas dus vervangen. Omdat juist Aalbert aan de officiaal om een uitgeschreven akte vroeg, ligt het meer voor de hand dat hij de hele toedracht rond de stichting niet had meegemaakt. Dit pleit ervoor Lucas te beschouwen als de rector uit akte d.

Gerard van Schoonhoven schijnt echter de hoofdrol te spelen. Begin 1451 trad hij voor het eerst op (akte a). Aan het eind van de fundatie-akte wordt hij koster van de kapel genoemd. Hij zal dus al enige tijd aan de kapel verbonden geweest zijn als hulp van de rector. Overigens kon hij de priestelijke waardigheid krijgen, hij wordt immers "clericus" genoemd, wat betekent dat hem de tonsuur of kruinschering was toegediend. Als koster stond Gerard waarschijnlijk rechtstreeks onder de kapelmeesters. Bij de koster van de kapel in 1474 is dit tenminste wel het geval.[23] Hoewel oorspronkelijk de clericale stand voor de koster vereist was, gingen op het eind van de middeleeuwen steeds meer leken dit vak uitoefenen.[24]
De behoefte aan meer missen, gekoppeld aan de aanwezigheid van een tot rector benoembare koster, werkte de stichting van het Maria-altaar in de hand. Gerard zal deze kans op promotie die hem door de Dungenaren gegeven werd, met beide handen aangegrepen hebben. Eind 1452, als de stichting een feit is, wordt Gerard priester genoemd.[25]

Hoogaltaar naast Maria-altaar
De oprichting van een altaar kan 3 stadia doorlopen. In de eerste plaats moet het gebouwd worden. Hiervoor zullen de kapelmeesters gezorgd hebben door schenkingen van de gelovigen. Per slot van rekening moesten zij het gebouw beheren. Vervolgens moest er geld beschikbaar komen waarmee de priester betaald kon worden die de missen op dat altaar kon lezen.
Voordat hij daartoe daadwerkelijk kon overgaan, moest het altaar nog gewijd worden. Deze drie voorwaarden hoefden niet tegelijkertijd vervuld te worden.
In het midden van de vijftiende eeuw is sprake van twee altaren. Het altaar van de H. Drievuldigheid en St. Jacob is het hoogaltaar en wellicht het oudst, maar nog in 1447 wordt geld aangedragen voor de stichting ervan.[26] Of betreft het hier een vernieuwing van het oude? Het andere altaar is toegewijd aan Maria. Het bestaat in 1440 al. Joorden Jans van Gaal verkoopt dan een cijns aan Godschalk Dirks Buck van der Sporkt ten behoeve van de kapelfabriek, op voorwaarde dat de kapelmeesters die cijns zouden aanwenden voor een wekelijkse mis op het Maria-altaar, dat dan al in de kapel staat.[27] De bouw is al klaar (ook uit akte a blijkt dat), maar de dotatie is nog onvoldoende om er een priester aan te verbinden. Dit gebeurt dan in 1452. Ook moet het altaar nog gewijd worden.

Presentatie en nominatie

Het altaar is gebouwd en voldoende inkomsten voor een priester zijn aangetrokken. Om de inkomsten toereikend te maken moest een testamentaire clausule gewijzigd worden (akte e) en moest door een voorwaardelijke schenking aan het hoogaltaar nog druk worden uitgeoefend (akte d). Degene die in de late middeleeuwen het gebouw levert, heeft het presentatierecht, het recht de pastoor of bedienaar voor te stellen.
In de Dungense situatie blijkt dit ook op te gaan. De Dungense gemeenschap - althans het gegoede deel - had de gelden voor het altaar en het onderhoud van de priester bijeengebracht, gezamenlijk hadden ze nu, zo blijkt ook uit de akten a, b, c en de eigenlijke fundatie, het recht de rector te presenteren. De kapel lag in de parochie van de St. Jan, en deken en kapittel van deze kerk vormden de parochieoverheid. Die hadden het nominatie-recht, het recht de voorgedragene al dan niet te benoemen. Deze situatie kan zonder veel gevaar ook geprojecteerd worden op de stichting van de kapel. Rond 1400 zal de Dungense gemeenschap dan ook het recht hebben gehad de eerste rector voor te dragen.
Het ziet er niet naar uit dat de rector(s) van de kapel vicarissen in de strikte zin van het woord waren. Een vicaris is een plaatsvervanger, een remplaçant, van een van de leden van het kapittel. De desbetreffende kanunnik stelde hem vaak zelf aan. Het geld werd door de kanunnik opgestreken, terwijl de vicaris het eigenlijke werk deed, waarvoor de kanunnik hem een hongerloontje toeschoof. Vooral pastoorsplaatsen werden door dergelijke vicarissen opgevuld. Ook de plicht van de kanunnik de getijden in zijn kerk bij te wonen liet hij dikwijls door een vicaris vervullen.
Voor Den Dungen gaat dit echter (nog) niet op.[28] Toch speelt een van de kanunniken, heer Ludolf Bock, in de akten b, c en d een belangrijke rol. Dit kan te maken hebben met het feit dat de inkomsten uit Den Dungen ten behoeve van het kapittel tot zijn portio, zijn deel, behoorden. Een zekere schadeloosstelling aan het kapittel (en aan Ludolf) is dan ook niet vreemd. Heer Gerard beloofde in 1458 dan ook, samen met Lambert, zoon van wijlen Gerard Rovers van den Borne, 71 peters (een flinke som) aan het kapittel te betalen.[29]

Het bedrag
Akte a t/m c levert drie missen op voor de priester van het Maria-altaar, die er in totaal 27 pond voor kon incasseren. In akte d wordt gesproken van 10 pond ter bevordering van de misviering op het hoogaltaar en in akte e wordt een op het Maria-altaar gevestigde mis omgezet naar het hoog-altaar voor 8 pond jaarlijkse cijns. Voor de rector van het hoogaltaar totaal dus 18 pond. De laatste kan bang geweest zijn dat potentiële klanten over zouden lopen naar zijn concurrent op het Maria-altaar. Wellicht is dat de reden waarom hij met de naburen van Den Dungen als een soort schadeloosstelling overeen kwam twee missen op te dragen voor 28 pond, welk bedrag hem zo uitgereikt kon worden, terwijl de rector van het Maria-altaar er totaal 5 toegewezen kreeg voor 43½ pond die deels nog door vrijgevigen aangedragen moesten worden.[30]

Conclusie
In feite werd dus een altaar gedoteerd met vijf missen, zodat er een rector benoemd kon worden. Vanaf die tijd dus waren er twee rectoren verbonden aan de kapel. De rector van het hoogaltaar kreeg als troost twee missen. De schenkers waren niet bepaald arm, hetgeen in de verwachting lag.
Deze altaarstichtingen en genereuze schenkingen moeten in relatie gebracht worden met de bouwaktiviteiten aan de kapel in die tijd en met de welvaart die in Den Dungen bij een bepaalde groep heerste. Den Dungen werd meegesleept in de welvaart van de stad die op haar beurt weer in de bloei van het hele hertogdom deelde.

Noten
1. Al eerder werd dit onderwerp behandeld door A. Mommers, *Inventaris van het administratief oud-en nieuw-archief der gemeente Den Dungen*, z.pl., 1926, p. 7-10, die de tekst deels te uitgebreid weergeeft maar daarentegen ook belangrijke stukken weglaat, en

door L. van Minderhout, *Van kapel tot kerk*, D.D. 69, p. 3-4, die m.i. de fundatie onderschat door te beweren dat er alleen vijf missen meer in de kapel werden gedaan.
Het afschrift van de akte berust op het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch, Coll. Aanvullingen Oud-Archief, voorl. nr..8393a.
2. De officiaal was de hoogste kerkelijke rechter in het bisdom en kon als zodanig over deze kerkelijke zaak uitspraak doen. Den Dungen maakte deel uit van de parochie van de Sint Jan, bestuurd door een zgn. collegiaal kapittel, een groep kanunniken, verbonden aan een grote kerk.
De parochie Den Bosch lag in het bisdom Luik. In Luik als bisschopstad was een kathedraal kapittel aanwezig.
3. Lees Griensven.
4. Letterlijk "vroege mis".
5. Een dateringsprobleem. Deze datum bestaat en bestond niet. In de middeleeuw en schrikkelde men bovendien op 24 februari, die om de vier jaar dubbel werd geteld (24 februari = 6e van de Idus van maart, deze dag werd dubbel geteld, vgl. Frans l'an bissextile). Een schrijffout is mogelijk, maar a t/m e zijn chronologisch geordend.
6. De fabriek omvatte het gebouw, de gronden en de rechten (cijnsen, pachten) die aan de kapel verbonden waren. De kapelmeesters beheerden dit goed.
7. De enige dateringsmogelijkheid is het gegeven dat zijn testament verleden werd voor notaris Peter Mollener.
8. Ook Martens genoemd.
9. L. van Minderhout, *Zes eeuwen Den Dungen*, Den Dungen, 1976, p. 83,78,45. GDD = Genealogie van Den Dungen (bijgewerkte versie), deels verschenen in 1991.
10. Gemeente-archief 's-Hertogenbosch (= G.A.H.), R1223, f. 259.
11. Van Minderhout, *Zes eeuwen*, p. 46.
12. R. van Nuland, J. Sanders, *Inventaris van het archief van de parochie van de H. Jacobus de Meerdere te Den Dungen (1420) 1751-1978 (1982)*, Den Dungen, 1983, p. 67.
13. Van Minderhout, *Zes eeuwen*, p. 83,101 en 142.
14. idem, p. 20.
15. idem, p. 72.
16. idem, p. 95.
17. Van Nuland, Sanders, *Inventaris*, p. 67.
18. Van Minderhout, *Zes eeuwen*, p. 45, 81 en 87.
19. Van Nuland, Sanders, *Inventaris*, p. 67.
20. ibidem.
21. Van Minderhout, *Zes eeuwen*, p. 141 en 53.
22. Van Nuland, Sanders, *Inventaris*, p. 64.
23. G.A.H., R1244, f. 269.
24. W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke Instellingen in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, p. 344-345. 25. G.A.H., R1223, f. 259.
26. G.A.H., R1217, f. 362 v.
27. G.A.H., R1211, f. 103.
28. Als Den Dungen in 1569 een zelfstandige parochie wordt, ontstaat er een pastoorsplaats die soms door de kanunniken zelf werd opgevuld.
29. G.A.H., R1228, f. 246 v.
30. In 1440 was bijvoorbeeld een cijns van 7 pond aan de kerkfabriek ten behoeve van het Maria-altaar geschonken. G.A.H., R1211, f. 103.
31. Akkersdijk schrijft hier ten onrechte dat Mechteld de dochter is van Marcel.

Dit artikel is eerder verschenen in: *Tijdschrift van de heemkundevereniging "Den Dungen"* 10 (1985) (later *Het Griensvenneke*), aflevering 3-4, pag 24-28.